

DIALEKTIKOS IR PAŽINIMO KLAUSIMAI

E. MEŠKAUSKAS

DIALEKTINĖ VYSTYMOŠI PROCESO SAMPRATA

Dialektinė metodologija reikalauja laikytis vystymosi požiūrio visose mokslinio reiškinių tyrimo srityse. Dėl to būtina išsiaiškinti, kas aplamai yra vystymosi procesas, kokios sąlygos ir eigos ypatybės yra bendros visiems konkrečioms to proceso atvejams. Vadinasi, reikia išsiaiškinti, su kokiomis problemomis susiduriama laikantis vystymosi požiūrio.

Aplamai vystymasis yra toks procesas, kuriam vykstant, vienos rūšies objektai virsta kitos rūšies objektais. Tačiau tokie procesai, vykstantys nevyvoje ir gyvojoje gamtoje, žmonių visuomenėje ir jų pažintinėje veikloje, savo pobūdžiu ir konkrečia raida labai skiriasi vieni nuo kitų. Rasti požymius, leidžiančius sujungti juos į vieną procesą rūšį, yra labai svarbi metodologinė dialektikos, kaip vystymosi proceso teorijos, paskirtis.

Marksistinėje filosofinėje literatūroje ši dialektikos paskirtis ne visuomet reikiamai akcentuojama. Iš dalies tai sąlygoja įsigalėjusi dialektikos aiškinimo tradicija. Kaip žinoma, dialektikos atgaivinimas naujaisiais amžiais buvo genetiškai susijęs su G. Hėgelio idealistinės filosofijos sistemos metodologiniais poreikiais. Tų poreikių atžvilgiu, analizuojamieji materialūs procesai buvo suontologintų sąvokų turinio kitimo iliustracijos. K. Marksas ir F. Engelsas, materialistiškai interpretuodami G. Hėgelio dialektikos teoriją ir tuo iš pagrindų pakeisdami jos turinį, nemažu mastu išsaugojo keičiamos teorijos terminologiją ir jos struktūros bruožus. Tai būdinga ir vėlesniems bandymams sistemingai išdėstyti dialektikos teoriją. Todėl marksistinėje literatūroje daugelis dialektikos teorijos terminų bei formulių vartojama perkeltine prasme, tiesiogiai neoperuojant vystymosi proceso sąvoka. Drauge su tuo dialektikos teorija ir toliau tebe pagrindinama atskirais pavyzdžiais, neretai iš viso nesusiejama su vystymosi procesais. V. Leninas „Filosofiniuose sąsiuvinuose“ atkreipė dėmesį į tai kaip į trūkumą, iškeldamas reikalavimą patikrinti dialektikos turinį visa mokslo istorija, neverčiant jos paprasta pavyzdžių suma¹.

Mokslo raida sąlygoja metodologinę dialektikos problematiką. Šiuolaikinis mokslas yra daug pasiekęs, aiškindamas įvairiausio pobūdžio vys-

¹ Žr. Leninas V. Pilnas raštų rinkinys.— V., 1960, t. 29, p. 300.

tymosi procesus. Drauge jis susiduria su tokiomis metodologinėmis problemomis, kurios yra neišsprendžiamos specialiųjų tyrimų ribose. Tai kliudo vis labiau besispecializuojančio mokslo integracijos procesui, kurį sąlygoja visuotinis reiškinių sąryšis.

Siuolaikiniam mokslo raidos etapui buvo ir tebėra ypač aktualios šios metodologinės vystymosi procesų aiškinimo problemos: 1) struktūrinio reiškinių aiškinimo taikymas besivystantiems objektams, 2) perimamumo santykio pobūdis tarp vienas iš kito išsivystančių objektų ir 3) vystymosi procesų eigos savaimingumo prigimtis. Metodologinį pagrindą šioms problemoms spręsti teikia dialektinė vystymosi proceso samprata. Tuo pasireiškia materialistiškai interpretuojamos dialektikos teorijos šiuolaikiškumas.

Dialektikos teorija aiškina pagrindinius vystymosi požiūrio laikymosi reikalavimus. Jie nusakomi bendraisiais vystymosi proceso dėsniais, leidžiančiais jį identifikuoti visose galimose tikrovės procesų samplaiuose. Dėsnio sąvoka šiuo atveju vartojama specifine prasme. Ji reiškia ne tam tikrą ryšį tarp įvairių reiškinių, o bet kokio vystymosi proceso pobūdį metodologinių mokslo poreikių sąlygojamais aspektais.

1. Vystymosi procesas struktūrinio reiškinių aiškinimo aspektu

Visa istorinė mokslo patirtis rodo, kad vystymosi procesai visuomet yra susiję su objektų struktūros pakitimu. Pakitimo pobūdis ir sąsaja su vystymosi proceso eiga yra pirmiausia spręstina metodologinė vystymosi proceso aiškinimo problema.

Senosios mechanistinės metodologijos požiūriu, savaiminis daiktų struktūros pobūdžio pasikeitimas, išskyrus ciklinius augimo ar nykimo procesus gamtoje, yra neįmanomas. Jis yra nesuderinamas su postuluojamuoju griežtu struktūriniu tikrovės objektų apibrėžtumu. Įsigalint gamtotyroje vystymosi idėjai, daugelis gamtininkų bandė kaip nors suderinti šios idėjos taikymą su tradicine metodologija. Atsirado vystymosi proceso aiškinimų, netiesiogiai jį paneigiančių. Pagal vieną tokių aiškinimų, paeiliui vykstantys vystymosi procesai sudaro ištisinę grandinę, kurios atskiros grandys tesiskiria kiekybiniais jų struktūros rodikliais, o rūšinės ribos tarp jų tėra konvencinio pobūdžio. Šiuo atveju vystymasis praranda naujų objektų atsiradimo proceso prasmę. Jis paverčiamas išplėstiniu gamtos procesų ciklu, kurio pradinė grandis turi savyje visų kitų grandžių struktūros užuomazgas. Kitas vystymosi proceso netiesioginio neigimo variantas yra aiškinimas, pagal kurį visi daiktų struktūros pakitimai yra tiesiogiai išorinių veiksnių sukelti. Tokie vystymosi proceso aiškinimai galėjo būti pateisinami, kol gamtotyra susidurdavo tik su atskirais šio proceso atvejais. Vystymosi idėjai visiškai įsitvirtinus moksle, neliko jokio pagrindo jos taikymo apribojimams. Ligi šiol dar gamtoty-

roje tebesireiškančios mechanizmo tradicijų apraiškos tėra anachronizmas.

Vystymosi proceso pobūdis struktūrinio reiškinų aiškinimo aspektu dialektikos teorijoje paprastai išreiškiamas kiekybinių pakeitimų į kokybinius perėjimo dėsnium. Šiuo atveju vystymasis apibūdinamas kaip kiekybinių pakeitimų į kokybinius perėjimo procesas. Dėsnio formulėje kiekybės ir kokybės terminais dvejopai charakterizuojami besivystantys objektai.

Kiekybės terminu nusakoma objektų struktūra: jos elementai, jų tarpusavio ryšiai, atskiros savybės ir t. t. Šiuo atžvilgiu objektas gali būti aprašytas nenurodant, kokiai objektų rūšiai jis priklauso. Dialektikos teorijoje kiekybės sąvoka skiriasi nuo vartojamosios kasdieninėje kalboje ir ne visuomet išreiškiama skaitmeniniais rodikliais. Pavyzdžiui, gyvulio odos spalva ar nervų sistemos tipas jį apibūdina struktūros, t. y. kiekybiniu, atžvilgiu.

Kokybės terminu nusakomas objektų rūšinis apibrėžtumas, skiriantis juos nuo kitų rūšių objektų. Daiktų rūšys buvo skiriamos ir prieš mokslo atsiradimą. Mokslo formavimasis prasidėjo bandymais paaiškinti daiktų rūšis jų struktūros ypatybėmis. Ryšium su tuo mokslinį reiškinų aiškinimą imta tapatinti su jų struktūros atskleidimu. Mechanistinis materializmas suteikė šiam požiūriui metodologinio principo reikšmę. Dialektikos teorija remiasi objektyviu kokybiniu daiktų apibrėžtumu, kurio santykinis pobūdis leidžia, esant tam tikroms sąlygoms, vienos rūšies daiktams virsti kitos rūšies daiktais.

Dialektinė vystymosi proceso samprata, žinoma, remiasi visos mokslo patirties tvirtinama išvada, kad daiktų rūšys skiriasi viena nuo kitos pagal tų daiktų struktūrą. Tačiau atsižvelgiama ir į tai, kad pati struktūra nėra savarankiškas daiktų rūšinio apibrėžtumo veiksnys. Tam tikros struktūros daiktai gali išsivystyti iš kitų tik tam tikroje aplinkoje ir gali joje egzistuoti tik esant funkciniam ryšiui su ja. Be tokio sąryšio jokių daiktų egzistavimas neįmanomas.

Nuolat besikeičianti aplinka sąlygoja ne tik tam tikros struktūros daiktų išsivystymą, bet ir nuolatinį tos struktūros kitimą. Tačiau, kol išlieka nepakitęs tos struktūros tipas ir funkcinės sąveikos su aplinka pobūdis, pakitusios struktūros daiktai dar nesudaro naujos daiktų rūšies. Kitaip tariant, tomis sąlygomis kiekybiniai pakeitimai dar nepereina į kokybinius. Besivystančių objektų kokybės pasikeitimas, t. y. perėjimas į kitą rūšį, vadinamas šuoliu, arba revoliucija. Tuo pabrėžiamas vystymosi proceso eigos diskretiškumas. Čia neturi reikšmės, koks yra konkretus kokybės keitimasis pobūdis ar jo trukmė. Šuolio sąvoka išreiškia tik patį kokybės pasikeitimo faktą.

G. Hėgelis galimo kiekybės kitimo ribą, iki kurios kokybė išlieka ta pati, apibūdino saiko sąvoka. Šuolį jis aiškino kaip saiko ribos peržengimą. Tiesiogiai siedamas šuolį su tam tikru kiekybės pakeitimo laipsniu, G. Hėgelis suteikė saikui tapsmo dėsnio prasmę. Materialistinėje vystymosi proceso analizėje saiko sąvoka gauna daugiau perkeltinę prasmę.

Besivystančių objektų struktūros pakitimai yra kompleksinio pobūdžio ir tiesiogiai susiję su jų funkcinio ryšio su aplinka raida. Todėl jie neišreiškiami kokiais nors vienareikšmiškai laipsniuojamais rodikliais. Saiskas čia neturi konkretizuojamos sąvokos pobūdžio, tik vaizdingai išreiškia vystymosi proceso diskretiškumą.

Dialektinė vystymosi proceso samprata yra metodologinio pobūdžio, paliekanti specialiesiems mokslams tirti tokių procesų specifiką. Vystymosi procesų rūšiavimas neįeina į dialektikos teorijos problematiką. Tačiau skirtingos prigimties procesų skirtybės turi ir metodologinę reikšmę. Skirtingų objektų struktūra, jos funkcionavimo ypatybės ir kokybės pasikeitimo būdas turi savo specifiką, į kurią būtina atsižvelgti ir metodologinėje analizėje.

Fiziniai bei cheminiai procesai negyvojoje gamtoje reiškiasi tiesioginiu struktūrų persitvarkymu ir gali būti rekonstruojami laboratorijose. Dėl to jie dažnai laikomi ne vystymosi, o paprastais cikliniais procesais. Tokiu atveju neatsižvelgiama į esminį skirtumą tarp laboratorinių ir gamtos procesų. Gamtoje šie procesai turi visas pagrindines vystymosi proceso ypatybes: kintančių objektų funkcinį sąryšį su aplinkos sąlygų raida, kiekybinių pakitimų kaupimąsi ir kokybinio pobūdžio pakitimus. Be to, gamtoje šie procesai vyksta ne kiekvienas atskirai, o susipynę su daugybe kitų įvairios prigimties procesų, kurie drauge sudaro bendrą ritmingai funkcionuojančios gamtos vaizdą. Bet, F. Engelso žodžiais tariant, „<...> gamtoje nėra šuolių *kaip tik dėl to*, kad ji susideda vien iš šuolių“². Gyvojoje gamtoje naujų gyvybės rūšių išsivystymo procesai yra susiję su struktūrinių pakitimų kaupimusi kintančios aplinkos sąlygomis per ilgą kartų eilę, kol susiformuoja nauja rūšis. Dėl to šie procesai yra neprieinami nei tiesioginiam stebėjimui, nei rekonstravimui laboratorijose. Iš dalies tai pakeičia gyvulių ir augalų selekcijos veikla.

Iki marksistinės filosofijos susiformavimo visuomenės raida nebuvo laikoma natūraliu vystymosi procesu. Nebuvo rasta metodologinio pagrindo taikyti vystymosi požiūrį iš tikslingų veiksmų susidedančiai istorijai. Marksistinė filosofija tikslingos žmonių veiklos rezultatuose išvelgė nuo tos veiklos nepriklausomą objektyvų turinį. Buvo išaiškintos visuomenės funkcinio sąryšio su gamtine aplinka ypatybės ir pagal tai — jos materialioji struktūra. Organizuota visuomenė funkcionuoja gamtoje kaip gamybos proceso vienijamas junginys, nuolat kuriantis ir keičiantis materialias savo egzistavimo sąlygas. Gamybinę veiklą sąlygojantys visuomeniniai santykiai sudaro visuomenės ekonominę struktūrą, išreiškiančią gamybos priemonių valdymo ir produktų pasiskirstymo būdą. Įrodžius tos struktūros pobūdžio priklausomybę nuo visuomenės funkcinio santykio su gamta raidos, visuomenės ekonominių santvarkų kaitai pasidarė pritaikomas vystymosi proceso statusas.

Struktūrinio aiškinimo atžvilgiu ypatingą vystymosi proceso tipą sudaro žmonių mąstymo pažintinės veiklos raida. Pažinimo procesas yra

² Engelsas F. Gamtos dialektika.— V., 1960, p. 200.

visuomenės pažintinio santykio su gamta raidos produktas. Jį sudarančios teorijos jungia aiškinamuosius reiškinius kaip pažintinio tikrovės paveiklo struktūros elementus. Teorijos atlieka savo funkcijas tikrovės atžvilgiu, būdamos jos procesų aiškinimo ir valdymo įrankiai. Pažinimo proceso pažanga pasireiškia arba kiekybiniu naujų reiškinių įtraukimu į esamų teorijų struktūrą, jos iš pagrindų nekeičiant, arba kokybiniu senųjų teorijų pakeitimu naujomis, kuriose aiškinamieji reiškiniai susiejami naujovišku struktūriniu pagrindu. Vadinasi, ir pažinimo procesas turi visas pagrindines vystymosi proceso ypatybes.

Struktūrinio aiškinimo atžvilgiu įvairaus pobūdžio vystymosi procesai turi specifinius bruožus, skiriančius juos vienus nuo kitų. Specifinis yra ir besivystančių objektų funkcinis sąryšis su aplinka. Tačiau nuolatinis tų objektų struktūros ir sąryšio su aplinka kitimas visuomet pasireiškia diskretinių vystymosi grandžių kaita.

Dialektinę daiktų struktūrinio apibrėžtumo sampratą paremia ir šiuolaikinio mokslo raida. Šiuo atžvilgiu pažymėtini naujieji sisteminio tyrimo metodai, operuojantys tiriamųjų objektų funkciniais modeliais, kuriuos įprasmina tų objektų sąryšis su jų egzistavimą sąlygojančia aplinka. Tačiau, nepaisant to, mechanistinės mąstysenos tradicijos ir šiandien vis dar tebesireiškia. Čia galima paminėti mechaninių parametrų ir struktūros sudėtingumo vaidmens absoliutinimą, aiškinant įvairius gamtos reiškinius, pažiūrą į pažinimo procesą kaip į paprastą operavimą informaciniais vienetais, fizikalistinę mokslo integracijos programą ir t. t.

2. Perimamumo santykis tarp vienas iš kito išsivystančių objektų

Konstatuotasis vystymosi proceso eigos diskretiškumas nepaneigia jo tolydinumo kitu to proceso metodologinės analizės aspektu. Tolydinumas čia pasireiškia perimamumo santykiu tarp vienas iš kito išsivystančių objektų.

Mechanistinei mąstysenai tolydinumas ir diskretiškumas yra viena kitą nuneigiančios priešybės. Vystymosi proceso galimybė tuomet siejama tik su tolydine eiga. Pavyzdžiui, Č. Darvinui paskelbus evoliucinę žmogaus kilmės teoriją, tolydinumo priešpriešinimu diskretiškumui rėmėsi ir tos teorijos šalininkai, ir priešininkai. Šalininkai įrodinėjo, kad tarp žmogaus ir aukštesniųjų gyvūnų intelekto nesą kokybinio skirtumo, o priešininkai kritikavo tą teoriją, operuodami tokio skirtumo buvimu.

Vystymosi proceso tolydinumo aspektas G. Hėgelio terminais išreiškiamas neigimo neigimo dėsnio formule, kurioje neigimo terminui teikiama perimamumo ryšio prasmė. Iš pirmo žvilgsnio paradoksalus perimamumo reiškimas neigimo terminu leido G. Hėgeliumi pabrėžti loginio neigimo pozityvųjį turinį. Jis, pavyzdžiui, atkreipė dėmesį į tai, kad nebūtis sąvoka ne tik neigia būtį, bet netiesiogiai ją ir teigia, nes be to ši sąvoka neturėtų prasmės. Tapsmą jis aiškino kaip būties vartimą nebū-

timi ir nebūties — būtimi. Materialistinėje vystymosi proceso teorijoje neigimo terminas vartojamas perkeltine prasme. Naujasis objektas tartum neigia senąjį pačiu iš jo išsivystymo faktu. Antra vertus, tas pats faktas rodo esant tarp tų objektų ir perimamumo ryšį, dėl kurio jų vienas iš kito išsivystymas yra ne tik galimas, bet tam tikromis sąlygomis ir būtinas. Šiuo atžvilgiu diskretiškumas yra tolydinio proceso forma.

Perimamumo ryšys visuose vystymosi procesuose yra susijęs su tam tikru vienas iš kito išsivystančių objektų struktūros elementų bei ypatybių bendrumu. To ryšio pobūdis priklauso nuo vystymosi procesų specifikos. Negyvojoje gamtoje vykstančiuose fiziniuose bei cheminiuose vystymosi procesuose naujųjų ir senųjų objektų struktūros elementų bendrumas yra ne tik moksliskai konstatuojamas, bet ir patvirtinamas laboratoriniais bandymais. Gyvojoje gamtoje naujasis gyvulių ir augalų rūšis sieja su senosiomis iš jų paveldėtos anatominės struktūros ypatybės. Visuomenės istorijoje perimamumas turi ypatingo, socialinio, paveldėjimo pobūdį. Taigi didesniu ar mažesniu mastu perimamos įvairios ekonominės struktūros ypatybės ir tos struktūros funkcionavimą sąlygojantys visuomeniniai institutai. Socialinio paveldėjimo mastas yra toks didelis, kad iki marksistinės filosofijos susiformavimo visuomenės raidos etapų diskretiškumas iš viso nebuvo konstatuotas. Pažinimo proceso turinį sudaro daugelis lygiagrečių bei besikryžiuojančių vystymosi procesų, kurių diskretinės grandys yra įvairios vienos kitas keičiančios teorijos. Perimamumo ryšys tarp tų teorijų reiškiasi tuo, kad naujosios teorijos ne ištaisai atmets senųjų aiškinimus, o tik juos transformuoja naujuose tikrovės modeliuose.

Dvigubas neigimas perimamumo ryšį išreiškiančio dėsnio formulėje G. Hėgelio filosofinei sistemai vaidino konstrukcinio principo vaidmenį. Jis leido paaiškinti postuluojamosios absoliutinės idėjos saviraidą. Pirmoju neigimu ji pereina į savo pirmąją loginę būties į ją priešingą gamtinę būtį, o antruoju neigimu vėl grįžta į ją pirmojo neigimo praturtintu turiniu. Tuo pat būdu G. Hėgelis aiškino savo suontologintų sąvokų turinio transformaciją, išreiškiamą trinare schema (triada): *tezė, antitezė, sintezė*.

F. Engelsas parodė, kad ši neigimo neigimo samprata gali būti ir materialistiškai interpretuota. Gamtos, visuomenės ir pažintinio mąstymo raidoje yra procesų, kuriems gali būti pritaikoma minėtoji grandžių trijulės schema. Tokiais atvejais trečioji grandis yra tartum pirmosios pakartojimas antrosios praturtintu turiniu. Tačiau ši schema dėl ribotos pritaikymo galimybės negali būti laikoma visų vystymosi procesų eigos išraiška.

Materialistiškai interpretuojamas neigimo neigimo dėsnis dažnai pa-vaizduojamas aukštyne kylančios spiralės vaizdiniu. Ryšium su tuo kartais teigiama, kad šis dėsnis išreiškia vystymosi procesų krypties pažangumą. Čia reikia atsiminti, kad procesų pažangumo sąvoka yra santykinė ir kad visų tikrovės procesų atžvilgiu ji tegali reikšti tik tai, kad išsivysčiusio objekto pobūdis visuomet atitinka pakitėjusios aplinkos

sąlygas. Neigimo neigimo sąvoka ir kylančios spiralės vaizdinys tereiškia tik tai, kad perimamumo ryšys tarp vystymosi proceso grandžių nedaro tokių procesų eilės uždaru ciklų grandine ir kad net cikliniai tikrovės procesai niekuomet nebūna visiškai uždari.

3. Vystymosi proceso eigos savaimingumo prigimtis

Vystymosi proceso eigos aiškinimui ypač svarbus yra jos savaimingumo aspektas. Reikia išspręsti klausimą, kaip įvairių aplinkos veiksnių sąlygojami procesai virsta savaimė vykstančiais. Sprendžiant šį klausimą, reikia išnarplioti metodologinę painiavą, kurią ligi šiol tebekelia mechanistinės mąstysenos tradicijai būdingas priešpriešinimas vidaus ir išorės veiksnių kaip tariamai alternatyvinių. Painiava atsiranda, suplakant į vieną du skirtingus klausimo aspektus.

Vystymosi proceso savaimingumo problema, be abejo, yra šio proceso vidinio šaltinio problema. Tas procesas negalėtų savaimė vykti, jei besivystantis objektas neturėtų savyje kokio nors vidinio variklio. Tačiau toks variklis negalėtų atsirasti, jei išorinėje aplinkoje nebūtų vystymosi procesui reikiamų sąlygų. Vadinasi, vystymosi proceso eigos savaimingumas yra vidaus ir išorės veiksnių sąveikos problema.

Dialektinė pažiūra į vystymosi procesų savaimingumo prigimtį paprastai išreiškia priešybių vienybės ir kovos dėsnio formule, fiksuojančia besivystančių objektų vidinį prieštarumą. G. Hegelio dialektikos teorijoje priešybių vienybė reiškia tai, kad formaliai logiškai klaidingas to paties objekto apibūdinimas vienas kitam prieštaraujančiais predikatais darosi logiškai nepriekaištingas to objekto tapumo požiriu. Pavyzdžiui, tampantis objektas tuo pat metu gali būti apibūdinamas kaip egzistuojantis vienu atžvilgiu ir neegzistuojantis kitu atžvilgiu. Materialinėje dialektikos teorijoje besivystantys objektai yra prieštaringi ta prasme, kad jie patys savyje tuo pat metu turi ir savo buvimo tuo, kuo jie yra, ir savo virtimo kitais struktūrinėmis sąlygas.

Vystymosi objektų struktūroje vidinio prieštaravimo formavimasi sąlygoja jų kintanti aplinka, su kuria juos sieja funkciniai ryšiai. Šio prieštaravimo formavimasis ir plėtojimasis sudaro vidinį vystymosi proceso turinį, vidinį jo savaimingumo šaltinį. Minėtojo dėsnio terminais, priešybių vienybė apibūdina objektą jo santykinio pastovumo aspektu, o priešybių kova — jo virtimo kitu aspektu.

Konkretus vidinis prieštaravimo formavimosi ir plėtojimosi vaizdas yra įvairus. Aplinkos sąlygų kitimas negyvojoje gamtoje atsiliepia įvairių medžiagų vidinėje struktūroje susidarymu prieštaravimo tarp senąją būseną išlaikančių ir naująją skatinančių fizinių bei cheminių ryšių. To prieštaravimo plėtojimasis atitinkamus vystymosi procesus daro savaimė vykstančius. Gyvojoje gamtoje kintanti aplinka sąlygoja vidinio prieštaravimo susidarymą gyvų organizmų struktūroje tarp jos paveldimų ir įgy-

jamų ypatybių. Dėl to prieštaravimo plėtojimosi per eilę kartų išsivysto naujos gyvybės rūšys.

Eigos savaimingumo atžvilgiu ypatingą rūšį sudaro visuomenės istorijoje vykstantys vystymosi procesai. Šių procesų specifika leidžia juos apibūdinti kaip savaimė vykstančius tik perkeltine prasme. Tačiau tai nereiškia, kad šiuo atžvilgiu tie procesai iškrinta iš dialektikos teorijos turinio. Visuomenės ekonominėje struktūroje vidinio prieštaravimo susidarymas bei plėtojimas priklauso nuo funkcinio sąryšio su gamtine aplinka raidos. Tos priklausomybės objektyvumo nenaikina tas faktas, kad šią raidą sąlygoja tikslingo gamybos proceso pažanga. Visuomenės santvarkos pasikeitimo procesas, nors ir susideda iš tikslingų veiksmų, iš esmės yra prisitaikymas prie pakitusių egzistavimo sąlygų, kurį skatina vidinio prieštaravimo plėtojimas ekonominėje struktūroje. Tai leidžia traktuoti visuomenės vystymąsi jo objektyvaus turinio aspektu kaip savaimė vykstantį procesą.

Esant specifinėms sąlygoms, išsivysto visuomenės ekonominės struktūros tipai, susiję su jos susiskaidymu į priešingų interesų klases. Atsiranda objektyvus pagrindas klasiniam antagonizmui ir klasių tarpusavio kovai. Šiomis sąlygomis klasių kova tampa visuomenės ekonominės struktūros revoliucinio pakeitimo veiksmu. Tačiau toks klasių kovos vaidmuo nėra savarankiškas. Jo efektyvumą objektyviai sąlygoja vidinio struktūrinio prieštaravimo plėtojimas, susijęs su esamosios ekonominės struktūros atgyvenimu. Klasinės visuomenės vystymosi specifikos aiškinimas yra ne dialektikos teorijos, o specialiųjų ekonominių bei sociologinių tyrimų problema. Tą patį galima pasakyti ir apie socialistinės visuomenės vystymosi specifikos aiškinimą. Marksistinėje filosofinėje literatūroje kartais neatsižvelgiama į klasių kovos, kaip antagonistinės visuomenės vystymosi varomosios jėgos, vaidmens nesavarankiškumą. Tuomet ir socialistinės visuomenės vystymosi vidinio šaltinio klausimas nepagrįstai paverčiamas ypatinga dialektikos problema, pasireiškiančia ieškojimu klasių kovai alternatyvinės neantagonistinės varomosios jėgos.

Perkeltine prasme apibūdinamas ir pažintinio mąstymo vystymosi eigos savaimingumas. Teoriniai tikrovės modeliai yra žmonių kuriami, taisomi ir keičiami naujais. Tačiau jie funkcionuoja kaip visuomenės ir gamtos pažintinio santykio raidos reiškiniai, vaidinantys tikrovės procesų pažinimo ir valdymo įrankių vaidmenį. Šių funkcijų vykdymo atžvilgiu teorijų turinyje yra konstatuojami vidiniai prieštaravimai, sąlygojantys objektyvų būtinumą teorijas taisyti ar keisti naujomis. Tai leidžia ir teorijų kaitą traktuoti kaip vidinio prieštaravimo susidarymo ir plėtojimosi sąlygojamą savaiminį vystymosi procesą, šiuo atžvilgiu panašų į visus kitus vystymosi procesus.

Mokslas dažnai operuoja priešybėmis ir aiškindamas reiškinius, tiesiogiai nesusijusius su tam tikrais vystymosi procesais, pavyzdžiui, mechaninis veiksmas ir atoveika, teigiamoji ir neigiamoji elektra, priešingai magneto poliai ir t. t. Tokios priešybės neįeina į vystymosi proceso

teorijos objektą, tačiau pats reikalas operuoti jomis rodo, kad tikrovės procesų prieštaringumas turi ir daugiau aspektų.

Vystymosi proceso eigos savaimingumo prigimties aiškinimas ryškiausiai išreiškia dialektinės jo sampratos esmę. Jis leidžia pagrįsti vystymosi procesų natūralumą, remiantis vien jų pačių ypatybėmis. Tačiau išaiškinti tą prigimtį nebūtų įmanoma, neatsižvelgus į vystymosi procesų ypatybes jų objektų struktūros kitimo bei perimamumo atžvilgiu. Visi dialektinės vystymosi proceso sampratos aspektai yra neatskiriami vieni nuo kitų ir yra logiškai susiję su visuotinio reiškinių sąryšio konstatavimu. Dėl to mokslinis įvairių vystymosi procesų aiškinimas visuomet turi būti visapusiškas.